

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАНОВИЩА ЖІНКИ У СІМ'ї
В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Система нинішнього законодавчого забезпечення прав жінок в Україні безпосередньо походить із радянського законодавства. Нові умови життя суспільства вимагають нового погляду на «жіноче питання». Виробити новий погляд, нові законодавчі і суспільні засади вирішення цієї проблеми неможливо без чіткого усвідомлення і осмислення досвіду не такого вже далекого минулого, про що писав академік О.Малиновський: «Факт політичної самостійності й незалежності, що її досягла Україна шляхом революції, викликає живий інтерес українських громадян до свого минулого, і необхідність знання свого минулого. Знання свідомого громадянина України вимагає знайомства з історією української культури, у тому числі з історією українського права. Для належного й досконалого знання й розуміння українського права конче треба познайомитися з ним у процесі його історичного розвитку» [1, с.767].

Автор статті має за мету показати зміни у становищі жінки відповідно з еволюцією українського сімейно-шлюбного законодавства, починаючи з перших декретів УРСР про шлюб та розлучення і закінчуючи наступними його кодифікаціями.

Деякі аспекти поставленої проблеми були предметом розгляду як радянських дослідників (В.І. Бошко, М.В. Гордона, Ю.А. Корольова, Г.К. Матвеева, В.Ф. Маслова, О.А. Пушкіна, А.М. Нечаєвої, А.І. Пергамент, Г.М. Свердлова, А.Д. Середи, Я.Н. Шевченко), так і сучасних юристів (А.А. Абрамової, А.А. Азарової, Є.В. Друзя, І.В. Жилінкової, Я.Н. Шевченко). Праці першої групи юристів були видані ще в 30-70-х роках і присвячені вивченню діючого на той час сімейного законодавства. За післявоєнний період фактично в світ вийшла тільки брошура відомого вченого Г.К. Матвеева «История семейнобрачного законодательства Украинской ССР» [2], яка була лише коротким нарисом історії сімейного законодавства УРСР за період з 1917 до 1959 р. В роботах сучасних юристів відображено лише положення жінки в окремих галузях законодавства. Тому автор статті виявив за необхідне дати комплексну характеристику еволюції шлюбно-сімейного законодавства, що регулювало положення жінки в період з 1917 по 1991 рр.

В Українській державі першими законодавчими актами з сімейного законодавства були декрети Раднаркому УРСР «Про організацію відділів записів актів громадського стану», «Про цивільний шлюб та про ведення книг запису актів громадського стану», «Про розлучення» від 20.02.1919 р., сюди ж належить Кодекс законів про акти громадського стану, про сім'ю і опіку» [3, с.10]. «Перші законодавчі акти з сімейного права в Україні були видані дещо пізніше, ніж в Російській Федерації, що було пов'язано з умовами встановлення в Україні радянської влади із станом громадянської війни» [4, с.79]. Нормативні акти, прийняті вже в перші роки радянської влади, повністю відміняли сімейне законодавство, що діяло раніш, і про-

голошували принципово новий підхід до регулювання відносин у сім'ї. В цей період спостерігається справжній сплеск нормотворчості в цій галузі. Рівність подружжя і визнання прав позашлюбних дітей воістину стали гаслом того часу [5, с.75].

Перші декрети і кодекс УРСР проголосили наступні принципи сімейного законодавства в УРСР: одношлюбності, свободи та добровільності укладання шлюбу, свободи розлучення, ліквідації будь-якого впливу релігії та церкви на сімейні стосунки, рівноправності подружжя і всебічний захист інтересів дітей.

Однак успіх цих нововведень у той період був швидше теоретичним, ніж реальним, і мав у першу чергу політичний, а не правовий характер.

Встановлення принципу роздільності майна подружжя мало за мету звільнити жінку від економічної залежності від чоловіка. Однак, як показала практика, результат виявився протилежним. Жінки, які не мали до шлюбу власного майна і не набували майна в період шлюбу в зв'язку з доглядом за дитиною, при розірванні шлюбу нерідко залишалися просто без засобів до існування. У цей період вперше стало ясно, що формально проголошена рівність чоловіка і жінки в сім'ї, не підкріплена необхідними соціально-економічними гарантіями, не тільки не відповідає інтересам жінок і дітей, але є, навпаки, фактором, що погіршує їх становище в сім'ї. У зв'язку з цим прийнятий ВУЦВК 31 травня 1926 р. Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану УРСР, відмовився від режиму роздільності майна подружжя і встановив правила про спільність майна, нажитого подружжям у період шлюбу.

Не сприяло поліпшенню правового стану жінки в сім'ї і визначення юридичної сили за фактичними шлюбними відносинами, що було встановлено Сімейним кодексом РРФСР 1926 р. Прийнятий у тому ж році Сімейний кодекс УРСР не включав такого роду норму і передбачав обов'язковість державної реєстрації шлюбу [5, с.77].

Друга половина 20-х років принесла за собою індустріалізацію, колективізацію, наближався час «великих будівництв» соціалізму, для чого були необхідні дешеві жіночі руки. Їх отримали: жіночий труд став символом цієї епохи. На жаль, державні обов'язки по розвитку соціальної інфраструктури, а разом з нею служби побуту та вихованню дітей не були виконаними. Як відомо, суспільство не змінює вікові звички за 5 чи 15 років, тому під зовнішньо економічними причинами фіаско знаходились значно глибші причини. Уряд поступово прийшов до висновку про необхідність змінити колишні підходи до сім'ї, а отже, і до ролі та призначення жінки у суспільстві. Це було також обумовлене впливом послаблення сімейних устоїв на демографічну свідомість, що призводило до різкого зниження народжуваності та загрожувало нормальному відтворенню населення. Допустити цього велика соціалістична держава не могла через свою екстенсивну економіку та очікування війни. До середини 30-х років ситуація стає критичною, що відразу знаходить відображення у законодавстві.

У 1936 р. Конституція проголосила: «Жінці в УРСР надаються рівні права з чоловіком у всіх галузях господарського, державного і суспільно-

політичного життя. Можливість здійснення цих прав забезпечується наданням жінці рівного з чоловіком права на труд, оплату труда, відпочинок, соціальне страхування та освіту, державною охороною інтересів матері та дитини, державною допомогою багатодітним матерям та матерям-одиначкам, наданням жінці при вагітності відпусток зі збереженням утримання, широкою сіткою пологових будинків, дитячих ясел та садів». Паралельно з Конституцією було прийнято документ іншого характеру і спрямованості. Мова йдеться про постанову ЦВК та РНК СРСР «Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги, встановлення державної допомоги багатосімейним, розширення мережі пологових будинків, дитячих ясел і дитячих садів, посилення кримінального покарання за не виплату аліментів та деякі зміни у законодавстві про аборти». Така постанова фактично припиняла минулу практику і теорію «вільної любові» та «вільної сім'ї». Держава починала опікати сім'ю «як ланку суспільства», що означало стабілізацію соціалістичного ладу. Держава, оволодівши суспільством, відчувала необхідність у міцній опорі, стійких соціальних зв'язках, які завжди забезпечувала родина. З початком другої світової війни ця необхідність стає першочерговою потребою, для задоволення якої 8 липня 1944 р. було прийнято наказ, згідно якому «тільки зареєстрований шлюб надає подружжю права і обов'язки» [6, с.19].

Цей наказ є значним у багатьох відношеннях. Перш за все, він фіксував уже відбувшися у державній політиці стрімкий переворот у підході до соціальних відносин між статями, до сім'ї та шлюбу. Наказ відмічав нерівність жінки у тому випадку, якщо вона схилилась до дошлюбного зв'язку та вільної любові, яка до того часу майже чверть століття культивувалася соціалістичною ідеологією. У таких союзах було навіть заборонено добровільне встановлення батьківства, і вся відповідальність за дошлюбну близькість, вся тяжкість наслідків лягала на плечі жінки і народжених нею дітей. Крім того, всі вільні фактичні шлюби прирівнювались до дошлюбних зв'язків. Відмовляючи визнавати їх, держава знімала з себе зобов'язання по соціальному захисту таких сімей.

Ряд додаткових заходів, прийнятих після наказу, працюючих у тому ж напрямку, різко ускладнив процедуру розлучення та змінив відношення до нього. Розлучення стало ознакою «моральної нестійкості» громадянина. Він ніс такі неприємні наслідки як, наприклад, адміністративні та партійні стягнення, а інколи, вилучення з партії, що означало кінець будь-якої кар'єри. Ці обставини, з одного боку, різко прискорили процес інституціоналізації радянської сім'ї, а з іншого - скорегували громадянський статус жінки. За визнання її свободи та рівності держава тепер чекала від жінки виконання ролей не тільки «трудівниці» і «матері», але й основної виховательки своїх дітей, хранительки радянської сім'ї, вірної дружини, котра бере на себе тяжкість домашніх турбот.

Таким чином, уряд, що не зумів впровадити «революцію побуту», переклав на плечі жінки «подвійне навантаження», яке і без того несла «вільна і рівноправна» жінка. Держава обіцяла сприяти розвитку соціальної інфраструктури. Але не відразу, а поступово, «з часом», після впровадження

інших першочергових задач, що стояли перед суспільством: індустріалізації країни, колективізації сільського господарства, відбудови народного господарства після Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., реформ 60-х рр. і т.д. Як компенсація за подвійне навантаження жінки отримували додаткові, «охоронні» права і пільги, такі як оплачувані відпустки за вагітністю та пологами, допомогу на дітей.

Аналізуючи наслідки такої зміни соціального законодавства, важливо відмітити, що після прийняття нових орієнтирів радянська сім'я залишалась асиметричною, у ній ще чіткішою стала фігура матері, функція якої ускладнилась. Мати відповідає за народження і виховання дітей, за побут сім'ї, несе на своїх плечах увесь домашній труд, та окрім цього, матеріально підтримує родину, отримуючи заробітну платню. Держава не вважала за необхідне прибрати очевидні протиріччя у своїх пропагандистських установах, які до того часу вже набули форми віри, і як будь-який символ віри, були суперечливими або несумісними.

Тільки після смерті Сталіна цей патріархальний ухил державної політики вирівнюється, а протиріччя у законодавстві скасовуються. Як підкреслювала офіційна наука, «концепція вирішення жіночого питання у СРСР... базується на тому, що визначаючим фактором рівноправності жінок у суспільстві і сім'ї є їх участь у суспільному виробництві». Ця участь забезпечує їх економічну самостійність і «служить основою формування у жінок соціально значимих якостей: відповідальності за свої дії і справи колективу, розуміння громадянського обов'язку, відчуття своєї єдності з суспільством, соціальної активності. Все це формує жінку як особистість, закріплює її престиж у сім'ї» [7, с.204, 206].

У роки «відлиги», що змінила сталінську епоху, у тому ж напрямку стало розвиватися радянське право. У 1955 році знову було легалізовано аборт, а у 1965 році - значно спростилися процес розлучення, у 1967 році - відрегульовано положення про аліментні зобов'язання. У 1968 році було прийнято новий, більш загальний документ – «Основи законодавства Союзу РСР та союзних республік про шлюб та сім'ю». Вперше в історії радянського законодавства у цьому документі наголошувалось не стільки на обов'язках і зобов'язаннях жінки, скільки на її «правах», та підкреслював такі поняття як «щасливе материнство та дитинство» і т.д. Документ наполягав на тому, що «радянська жінка забезпечується необхідними соціально-побутовими умовами для поєднання щасливого материнства з все більш активною і творчою участю у виробничому та суспільно-політичному житті». Спеціальна, третя стаття заявляла про «рівноправність чоловіка та жінки у сімейних відносинах». Між тим, ця стаття вступала у деякі протиріччя з пунктом четвертим статті першої, де мова йшла про особливу «охорону інтересів матері та дитини усіма заходами», а також зі статтею п'ятою, присвяченою більш детальній розшифровці цього положення. У цій статті державна допомога сім'ї пояснювалась як допомога «жінці - матері» [6, с.36–37].

У семидесятих роках законодавство про шлюб стає більш демократичним, тобто достатньо вимагати розлучення з одного боку, щоб суд виніс

рішення про розлучення. Бездітні подружжя взагалі могли розлучатись без рішення суду, у ЗАГСі [8, с.279].

Результатом законодавчих пошуків у цьому напрямку стала Конституція УРСР, прийнята у 1978 р. після широкої, наскільки це було можливо, дискусії у суспільстві. У відповідних статтях Конституції стверджувалося, що статус будь-якого радянського громадянина, незалежно від статі, визначається двома головними функціями – «трудівника» та «сім'янина». Тому однією з центральних тем дискусії стала тема повномірного розподілу сімейних обов'язків між подружжям, тобто тема егалітарної, партнерської сім'ї. Положенню про свободу та рівноправність жінок була присвячена стаття 33, положенню про сім'ю - стаття 51. Стаття 33 проголошувала: «Жінка і чоловік в УРСР мають рівні права. Виконання цих прав забезпечується наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у отриманні освіти та професійної підготовки, у труді, у нагороді за нього та просуванні по роботі, у суспільно-політичній та культурній діяльності, а також спеціальними заходами по охороні труда та здоров'я жінок, створення умов, що дозволяють жінці поєднувати труд з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства та дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям, постійне скорочення робочого часу жінок, що мають малих дітей» [9].

Критики проекту відмічали, що положення статті 33 про підтримку материнства і дитинства та пільги жінкам, котрі мають малих дітей, протирічать тексту статті 51, згідно з яким «у сімейних відносинах жінка і чоловік мають рівні особисті та майнові права» [9]. Крім того, вони пропонували доповнити цей текст положенням про «рівні обов'язки» подружжя, однак автори проекту зберегли свій текст. Він відповідав протиріччям суспільного життя та фактичної моделі радянської сім'ї, яка перестала бути чисто патріархальною, але ще не стала егалітарною, партнерською.

Для переходу до цього типу сім'ї треба було здолати два бар'єри в офіційній ідеології та сформованій нею суспільній свідомості: відмовитись від «класичного» радянського поняття «жінка-мати», тобто визнати у жінці повноцінну громадянку, для суспільного визнання якої не потрібні додатково визначені функції, а з іншого боку - визнати чоловіка повноцінним членом сім'ї, який має ті самі права, що і жінка, пов'язані з вихованням дітей. Конституція 1977 р., як і прийняті до неї Основи законодавства про шлюб та сім'ю, цих бар'єрів не здолала.

Розуміючи необхідність створити хоча б зовнішню видимість у'язки усіх глав та положень Конституції та інших законодавчих актів, що тлумачать принцип свободи та рівності жінок, правознавці пояснювали, що «до рівності чоловіка та жінки де-юре ніколи не ставилися та не ставляться як до тотожності їх правового статусу. Просте зрівняння прав не забезпечує справжньої рівності жінки, яка поряд з виконанням тих же функцій, що й чоловік, має свою специфічну функцію - функцію материнства. Звідси слідує, що справжня рівність чоловіка та жінки можлива лише тоді, коли жінки, маючи всі ті ж права, що і чоловіки, забезпечені також додатковими правами та пільгами» [10, с.65].

Так формувалось радянське законодавство, спрямоване на вирішення жіночого питання та забезпечення справжньої рівності та свободи жінок у соціалістичному суспільстві. Це було «охоронне», пільгове законодавство, тобто по суті законодавство дискримінаційне. Однак, коли у 1979 р. ООН приймала Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації, радянські пропагандисти з гордістю заявляли: «У нашій державі усі заходи цієї Конвенції вже давно та повністю здійснені... Радянське законодавство повністю їм відповідає, навіть значно перевищує встановлені норми» [11, с.26].

Таким чином, кардинальна реформа сімейних відносин, що проводилася в нашій країні і мала, без сумніву, загальну прогресивну спрямованість, реально далеко не завжди забезпечувала поліпшення становища жінок у сім'ї. У зв'язку з цим практика примушувала шукати нові, більш ефективні засоби забезпечення принципу рівності подружжя та прав неповнолітніх. Особливий інтерес та цінність проведеного дослідження полягають у тому, що вивчення одних проблем викликало виникнення нових, які потребують свого подальшого осмислення. Складність та великий історичний етап державного розвитку суспільства призвели до того, що деякі питання статті носять лише постановочний характер, і тому вони потребують подальшого поглибленого дослідження, що є свідченням перспективності обраної теми.

Список літератури: 1. Малиновський О.О. Треба вивчати і знати історію українського права// Червоне право. 1928. № 15–16. 2. Матвеев Г.К. История семейно-брачного законодательства Украинской ССР. К., 1960. 3. Маслов В.Ф., Подопригора З.А., Пушкин А.А. Действующее законодательство о браке и семье. Х., 1972. 4. Гордон М.В. Из истории советского семейного права Украинской ССР// Ученые записки Харьковского юридического института. 1957. Вып. 2. 5. Жилінкова І.В. Правове становище особи в сім'ї: історія і сучасний етап // Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність/О.М. Руднева, О.Р. Дашковська (упоряд.); А.П. Гетьман (наук. ред.); Академія правових наук України. Х., 2000. 6. Законодательство о правах женщин в СССР: Сборник нормативных актов. М., 1975. 7. Поленина С.В. Советская женщина в обществе и семье // Роль женщины в современном обществе. К итогам 10-летия ООН: Сборник статей. Ч. II. М., 1985. 8. Друзь Е.В. Социальное положение женщины в обществе. Х., 2001. 9. Відомості Верховної Ради України № 18. 1978. 10. Поленина С.В. Положение женщины в обществе и семье // Женщины в современном мире. М., 1989. 11. Толкунова В.Н. Советское законодательство в период 10-летия женщины ООН // Роль женщины в современном обществе.

Надійшла до редколегії 12.06.03